

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Д. Анваров	
“Бобурнома” асарида Эсан Давлатбегимнинг Фарғона водийси жараёнларидаги тасвири..	167
М. Жўраев	
Ўрта Осиё туркий халқлари астромифологиясида оқбўзот ва қўкбўзот юлдузлари.....	170
З. Раҳимов, Д. Гуломов	
Романда ассоциатив сюжет.....	174
М. Ғаниев	
Ўзбек насрида тарихий роман генезиси ва ривож.....	176
М. Хамидов	
Романларда Машраб образи билан ёндош тарихий шахслар	180
Р. Умурзаков	
Мумтоз адабиёт намуналарида бола образи ва давр руҳи	186
И. Саймуратова	
Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романида бош қаҳрамон масаласи	190
Д. Тўраева	
Бадиий ижодда онгли ва интуитив ҳолатлар	195
Н. Бўриева	
Уилям Шекспир сонетларининг бадиий хусусиятлари.....	200
Н. Ҳамраев	
Нодавлат телеканаллар медиамаҳсулотлари номланишининг ўзига хос хусусиятлари	204
Х. Убайдуллаев	
Турли тиллардаги фразеологизмларнинг эквивалентлари ҳақида	208
М. Батирханова	
Соматик фразеологизмларнинг таснифлаш масаласига доир.....	211
Ш. Хасанова	
Расмий иш услубининг лексик ва фразеологик хусусиятлари.....	214
Г. Турдиева	
Лингвокультурология замонавий лингвистик таълим сифатида.....	217
Л. Галимуллина	
Инглиз тилида фразеологик бирликларда учрайдиган қимматбаҳо тошлар ва металлларнинг рамзий аҳамияти.....	221
Н. Гофурова	
Инглиз ва ўзбек тилларида қурилиш терминларининг структурал - семантик таснифи	226
У. Маҳмудова	
Тилшуносликда реклама мустақил дискурс сифатида	229
З. Акбарова	
Концепт ва лисоний онг	233
З. Тожиматова	
Ўзбек адабиётидаги илк аёл ижодкорлар ва уларнинг ўрганилиши.....	235
Х. Хусамбоева	
Умумий ўрта таълим муассасаларида таълим сифатини оширишда рейтинг индикаторларининг аҳамияти	238
	ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ
Адабиётимиз фидойиси	241

фани билан алоқадорлиги масаласидир. Яъни бир мавзу, бир давр, бир тарихий ҳужжат моҳиятини тарих фани ҳам ўрганиши, ўз хулосасини айтиши мумкин. Айни чоғда ўша давр, ўша тарихий воқеа, шахс, ҳужжат ҳақида тарихий роман жанри ҳам ҳукмини чиқариши табиий. Фарқи: бирида тавсифлаш, бирида тасвирлашдир” [7,74-75].

Юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, учала романдаги тарихий шахслар талқинидаги тарихий ҳақиқат

ёndoш образлар тасвирида қандай бадий ҳақиқатга айланганлиги ёзувчиларнинг манбаларга ёndoшиш услуби билан боғланиб кетган. Агар Ҳ.Ғулом Машраб севгилисини наманганлик қиз сифатида илк бор тасвирлаб оташқалб шоирнинг Кошғарга отланишини севги мотиви билан боғлаб тўғри қилган бўлса, Шуҳрат Бозор охунд образи талқинида мувофақиятга эришган. Х.Бегматов Офоқхўжа эшон образи талқинидаги ҳаётийликни таъминлаб натижаларга эришгандир.

Адабиётлар:

1. Ёқубов О. Сўз. Биринчи китоб. – Т.: “SHARQ” нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти.
2. Ҳамид Ғулом. Машраб. Роман // “Шарқ юлдузи” журн., 1981 йил 1-сон.
3. Шуҳрат. Танланган асарлар. – Т.: “SHARQ” нашриёти матбаа акциядорлик компаниясининг Бош таҳририяти, 2018.
4. Бегматов Х. Девона Машраб. Роман. – Т.: “Шарқ” нашриёти – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2005.
5. Ҳамид Ғулом. Машраб. Роман // “Шарқ юлдузи” журн., 1981 йил 2-сон.
6. Ҳамид Ғулом. Машраб. Роман // “Шарқ юлдузи” журн., 1981 йил 3-сон.
7. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий. – Т.: Фан, 2004.

(Тақризчи: А.Сабирдинов – филология фанлари доктори)

МУМТОЗ АДАБИЁТ НАМУНАЛАРИДА БОЛА ОБРАЗИ ВА ДАВР РУҲИ
ОБРАЗ ДЕТЕЙ И ДУХ ВРЕМЕНИ В ОБРАЗЦАХ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
THE IMAGE OF CHILD AND AGE SPIRIT IN MODELS OF CLASSIC LITERATURE

Р.Умурзаков ¹

¹ Р.Умурзаков

– ФарДУ таянч докторанти.

Аннотация

Мақолада ўзбек мумтоз адабиёти намуналаридаги бола образи тадрижий ҳолатда таҳлил қилинади. Таҳлил жараёнида бола образининг шаклланишига давр руҳи ва ижтимоий муҳит таъсири ўрганилган.

Аннотация

В данной статье проанализирован образ ребенка в образцах узбекской классической литературы. В процессе анализа изучено влияние духа времени и социальной среды на формирование образа ребенка.

Annotation

The image of a child in Uzbek classic literature is analyzed in the article. While analyzing the influence of the age spirit and social environment on the forming of the child's image is studied.

Таянч сўз ва иборалар: бола образи, қисса жанри, қиссачилик анъаналари, психологизм, сўз психологияси, психологик тасвир, руҳий эркинлик, биогенетик омил, социогенетик омил, автобиографик характер.

Ключевые слова и выражения: образ ребенка, жанр повести, традиции повествования, психологизм, психология слова, психологическое описание, духовная свобода, биогенетический фактор, социогенетический фактор, автобиографический характер.

Keywords and expressions: image of a child, story genre, tradition of narration, psychologism, tradition of poem writing, psychological description, spiritual freedom, biogenetical factor, sociogenetical factor, autobiographic character.

Чинакам ижодкорнинг дахлсиз дунёсини туб-тубигача теран англаш мумкин эмас. Ҳақиқий ижодкор ўзлигини, дунёни бошқача кўриш эҳтиёжини санъат воситасида шундай намоён этадики, бу пистирмани усталик билан айланиб ўтаётган суворийга ўхшайди. Ҳеч қайси тадқиқот методи ва текшириш усули билан ижодкор оламини тўлиқ кашф этиб бўлмайди. Лекин ижодкор болалик ҳақида сўзлаганда, бола образига мурожаат этганда унинг қалб қаъри, шуури чуқурроқ очилади. Чунки, болаликка мурожаат ўз-ўзини саволга тутмоқ ва бу саволга жавоб изламоқликдир. “Болалик – бу миллати ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар инсон ҳаётининг объектив мавжуд даври бўлиб, унинг учун қалбнинг ўзига хос ҳолати ва дунёни ўзгача ҳис этиш характерлидир”[1,9]. Болаликка мурожаат дунё халқлари орасида санъат ёки илм-фан воситасида қадимдан у ёки бу шаклда мавжуд бўлган. Бу мурожаатларнинг умумий жиҳати шундаки, болалик мавзусига болалиқдан сўнг уни кўмсаш, унга қайтиш истаги билан қўл урилади. Дастлаб юнон файласуфи Пифагор диний маънода қўллаган, кейинчалик Арасту санъатга нисбатан тадбиқ этган катарсис таълимоти ҳам бевосита болалик билан

боғлиқдир. Дилдан ғубор кетганда, кўз ёш тўкканда одам покланади. Ўша пайтда у болалик ҳолатига, болалик давридаги беғуборликка қайтади. Демак, катарсиснинг – покланишнинг моҳиятида ижтимоий ғам-ташвишларни унутиш, нафсни енгил шаклидаги болаликка қайтиш лаззати бор.

Биология илмидаги эволюцион таълимот бадиий адабиётдаги бола образига ҳам дахлдордир. Мумтоз адабиёт тарихида бола образи қадимдан эволюцион шаклда – босқичма-босқич шаклланиб, ривожланиб борган. Ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади фактик материаллар асосида реал ҳаётдаги болалар билан ўзбек мумтоз адабиётидаги бола образларини қиёслаш орқали бола тимсоли асосларини, генезиси ҳамда ўзаро муносабатларини ўрганишдан иборат.

Маълумки, болалик энг қадимги пайтлардан халқнинг урф-одатлари ва маросимларида яшаб келган. Рус тадқиқотчиси Ф.Буслаевнинг фикрича, халқ қачон бўлмасин ўз мифологияси, ўз тили, ўз қонунлари, ўз урф-одатини расм-русумларини тасвирлаганини эслаш олмайди. Болалик билан ҳам шундай. Болаликнинг бадиий маконга чиқиши поэтик ижодиётнинг бошланиши каби қоронғу, тилнинг

ўзи яратилган тарихдан илгариги даврлар қаърида йўқолиб кетади. Қадимдан шаклланиб бўлган ва фақатгина ўтмишнинг бир қисми сифатида қолган болалик келажакка интилади, лекин умрбод ўзида қайтишнинг жозибасини сақлаб қолади. К.Юнг бекорга инсоннинг она қорнига қайтишга бўлган истагини, болаликка қайтишга интилишини мифологик архетипларнинг энг қадимгиларидан бири, деб ҳисобламайди.

Болалик инсон ҳаётининг вақт бўлаги сифатида ҳам ва вақтдан ташқари категория сифатида ҳам ҳар доим қадимги ижодиётнинг вориси бўлган мумтоз ўзбек адабиётининг қизиқиш марказида бўлган. Бугунга қадар ҳам замонавий ўзбек ёзувчилари мумтоз ижодкорларнинг ҳулосаларига қўшилиб, гоҳида улар билан баҳслашиб, ижодий қарашларга қайта-қайта мурожаат қиладилар, мумтоз адабий меросдан ғоялар оладилар. Рус тадқиқотчиси Е.В.Гусеванинг таъкидлашича, болалик мавзусининг таъсири остида нафақат конкрет муаллифнинг бадиий оламига, шу билан бирга, даврларнинг ўзаро товуш бериб йўқлама қилишига ва замондошларнинг бир-бирлари билан диалогларига назар солиш мумкин [2,4]. Бадиий асарда болалар характери ни ифодалашга қизиқишнинг пайдо бўлиши фалсафа ва педагогиканинг ривожланиши билан боғлиқ. Жаҳон адабиётшунослигида илк бор болалар характери га қизиқиш ақл-идроққа сиғиниш ва инсонни ўзгартириш мумкинлигига ишонч бўлган Уйғониш давридан бошлангани таъкидланади. Бадиий адабиётда бола образидаги етук ҳислатларнинг мужассам бўлиши, унинг ибрат намунаси қилиб тасвирланиши бу халқнинг ва ўша халққа мансуб ижодкорнинг дунёқараши билан боғлиқ бўлиб келган. Шарқда баркамол инсон болалиқдан баркамол бўлиши керак, деган тушунча мавжуд. Бу тушунчанинг назарий асосларига диний-фалсафий, илмий-бадиий асарларда замин яратилган. Хусусан, А.Н.Форобийнинг фикрича, фозил одамлар шаҳри ҳокимида 12 та фазилат болалиқдан шаклланган бўлиши зарурлиги таъкидланади. [3,160] Хусусан, у туғма олийҳимматли, одил ва рўстгўй, саботли ва жасур бўлиши ўқтирилади. Зеро, болалиқдаги ҳислатлар табиий ҳислатлар бўлиб, улар кейинчалик ижтимоийлашади.

Арасту фалсафаси бўйича инсонга икки нарса хос бўлиб, улардан бири табиатдан олинган. Иккинчиси – ният-ҳоҳиш бўйича. Болалик даврида инсонни айнан мана шу

табиий интилишлар бошқаради, шунинг учун ҳам табиатан интилиш ва мақсадлар эзгу бўлади ҳамда бу интилишлар болаларда софликни юзага чиқаради. Софлик, беғуборлик, аввало, ният ва ҳоҳиш табиийлиги, поклиги билан белгиланади.

Мусулмон Шарқида тарих китобларининг аввали Одам алайҳи-с-салом ва Пайғамбарлар тарихи, сунгра подшоҳлар авлоди ҳақида бўлиб, бундай асарлар диний-мистик, панд-насихат руҳида ёзилганлиги билан характерлидир. Инглиз файласуфи Г.Спенсернинг “Асосий ибтидо” (1897) асарига таянсақ, диний туйғуларга поэтик тафаккурнинг қадимийроқ шакли сифатида қаралади. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиёт намуналарида болалик мавзуси ва бола образига турли поэтик вазифалар юкланган. Хусусан, Қуръони Каримнинг “Инсон” сурасида жаннат аҳлига мангу ёш, ҳеч қаримайдиган ёш болалар хизмат қилиши, уларнинг гўзалликлари ва рангларининг тиниқлиги сочиб юборилган марваридни эслатиши айтилади [4,477]. Мана шу биргина оятнинг ўзида болалиқнинг мангулиги, беғуборлиги улуғланмоқда. Ёки бадиий асар сифатида ҳам кишини лол қолдирувчи “Юсуф” сурасида у 12 ёшида туш кўради. Туш кейинчалик ўннга айланади. Ушбу туш мотивида тақдирнинг болалиқдан маълум қилиниши, буюк инсонларнинг болалиги турли синоат ва перипетияларга бой бўлиши тасвирланган. Бундан ташқари, Юсуфни Зулайҳо ёлғонидан масъум бир гўдак асраб қолади. Тангри Таоло Юсуфни гўдак гувоҳлиги билан асраб қолишида гўдакка хос беғуборлик, ростлик ҳислатлари бор. Умуман, диний китобларда болалик мангулик, беғуборлик, ростлик, поклик рамзи сифатида илоҳий нурлар билан тасвирланадики, бу кейинги асарлар учун ўзгармас анъана тусини олади.

Олтин Ўрда адабий муҳитининг намунаси бўлган “Қисаси Рабғузий” бадиий асар сифатида қимматлидир. У 72 мустақил қиссадан иборат. Қиссаларни таҳлил қилгани, қиёслагани, ишончлисини ажратгани учун ҳам муаллиф уни ўз номи билан “Қисаси Рабғузий” деб атайдди. Асар бошқалардан тузилиши ва тили, муаллифнинг олим сифатида билдирган муносабати билан фарқланади. Ундаги ҳар бир қисса сюжети ягона қаҳрамон тасвирига йўналтирилганлиги билан маълум даражада субъектив жанрга хос хусусиятларни ифода этади, яъни бу субъективлик ягона қаҳрамон ҳаёти саргузашт ва кечинмаларига асосланишида намоён бўлади. Айнан Рабғузидан бошлаб қисса жанри истилоҳий

маъно касб эта бошлаган. Адабиётшунос Н.Раҳмоновнинг фикрича, қисса Рабғузийда адабий термин сифатида қўлланган [5,237].

“Қисаси Рабғузий” агиографик асар сифатида изчил хронологияга асосланган. Унда ҳар бир пайғамбарнинг қиссаси уларнинг туғилиши, болалиги, кейинги ҳаёти тасвири билан кетма-кетликда келтирилади. Масалан, Сулаймоннинг шоҳ бўлиши ёшлигидан маълум бўлади, у хатни очмай ўқийди [6,31]. Худди шунингдек, илоҳий туғилиш, кенжа фарзандлик, саргузаштларга бой болалик лавҳалари бошқа набийлар қиссаларига ҳам дахлдордир. Узигача яратилган қисасул анбиёлардан фарқи равишда Рабғузий қисса жанрига фалсафий-ахлоқий, маънавий қарашларни сингдирди. Пайғамбарларнинг ҳаётда маълум бир босқичга эришишларини ёш, давр нуқтаи назаридан фалсафий асослаб беради. Жумладан, Муҳаммад с.а.в. қиссасида шундай хулоса бор: “Аймишлар, эрнинг 7 ёшида тиши тушар, 15 ёшида расида бўлур, 21 ёшга теги бўйи ўсар, 40 ёшга етса аъло ақли камол. Расул қирқ яшади эрса Жаброил ялавочлик тегурди” [6,120]. Яъни, йигит кишининг 7 ёшида тиши тушиб, 15 ёшида вояга етади, 21 ёшгача улғайиб, 40 ёшида камолотга эришади.

Болалик дунёсига сайр, уни тадқиқ этиш ҳамиша долзарб ва мароқлидир. Айниқса, даҳо ижодкорларнинг бутун ижодий фаолиятига, тахайюл оламига хамиртуруш бўлган болалик онларини тадқиқ қилиш бадиий ижод ва ижодкор психологияси учун янги қирраларни кашф этади. Бир сўз билан айтганда, бадиий ижод асоси, даҳоликнинг пойдевори болалиқдан шаклланади.

Алишер Навоийнинг болалик даври сир-синоатларга, турли тарихий воқеаларга, тақдир сийловлари ва синовларига тўла. Унинг болалик даври ёшлигиданоқ атрофдагиларда эътибор ва қизиқиш уйғотиб келган. У саккиз ёшлигидаёқ гўзал хулқи билан тарих китобига кирган. Бугунга қадар Навоийнинг болалиги ҳақида бадиий адабиётда Л.Бать, М.Ойбек, М.Осим каби ижодкорлар томонидан ёш Алишер тимсоллари яратилган. Адабиётшуносликда эса, унинг ҳаётлигидаёқ замондошлари бола Алишерни кашф эта бошлаганликлари таъкидланади. Жумладан, муаррих Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ”, Мирзо Бобурнинг “Бобурнома” асарида, замонавий адабиётшуносликда Ойбекнинг “Навоий ҳақида сўз (А.Навоийнинг ёшлиги)”, И.Султоннинг “16 ёшиндаю олам фикри бошинда”, “16 ёшли Навоийнинг тўрт шеъри”,

А.Қаюмов, А.Ҳайитметов ҳамда С.Ғаниеваларнинг бир қатор мақола ва эсселарида, С.Олимнинг “Шоирлар султони” каби тадқиқот ва мақолаларда даҳо ижодкорнинг болалик даврига мурожаат этилади.

Айтиш керакки, Навоийнинг болалигини тадқиқ этишда энг ишончли манба унинг ўз асарларидир. У ўз болалик даврини фактлар асосида жуда аниқ тасвирлайди. Жумладан, “Лисон ут-тайр” асарининг “Бу китоб назмида ўз муносабатининг тақриби” [7,293] бобида кичикликдан “Каломуллоҳ”, “Гулистон” “Бўстон” каби асарларни мутолаа қилганини, айниқса, Фаридууддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарини сўзма-сўз ёд олганини, бир умр мана шу асар таъсирида яшаганини таъкидлайди.

Бизга маълум манбалардан англашилишича, Навоий кичикликдан инжиқ ва талабчан бўлган. Футувват ва сўфийлик куртаклари унда болалиқдан уйғонган. Мирзо Бобурнинг ёзишича, “Алишербекнинг мижози нозук била машхурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур”. [8.153] Бундан ташқари, “Ҳайрат ул-аброр” асарида ёзилишича, Навоий бадиий тўқима, муболаға, фантазия ҳақида ёшлиқдан ўйлай бошлаган. Бунга сабаб қилиб ижодий таъсир манбаи сифатида “Мантиқ ут-тайр”ни келтириш мумкин. Юқоридагилардан хулосаланиш мумкинки, Фаридууддин Аттор асари мурғак Алишер ҳаёлот олами шаклланишида пойдевор вазифасини ўтаган.

Алишер Навоийда болалик тасвири “тифл”, “атфол”, “туфулият”, “бола”, “сиғар”, “йигитлиғ”, “ёшлиғ”, “шабоб” каби сўзлар билан ифодаланади. Навоий асарларида нафақат ўз болалик даврини, балки қаҳрамонлари болалик даврини ҳам бадиий тасвирлайди. Навоий асарларида бола образи болалик психологияси, болалик характеридан келиб чиқиб ёритилади. Ундаги ҳар бир қаҳрамон фольклор ва мумтоз асар анъаналарига хос равишда болалик даврдан бошлаб асарга кириб келади. Жумладан, “Ҳайрат ул-аброр”нинг 8-бобида Муҳаммад пайғамбарнинг, “Ҳамса”нинг қолган достонларида Фарҳоднинг, Қайснинг, Искандарнинг, “Тарихи мулуки аҷам”да Нўширавоннинг болалик давлари тасвирланади, уларнинг камолоти учун асос бўлган воқеа-ҳодисалар, ҳислатлар мисоллар орқали кўрсатилади. Масалан, севики ёри билан боғдаги учрашувда Нўширавоннинг